

INTERREGIONÁLIS NYELVJÁRÁSTÖRTÉNET

PROBLÉMAVÁZLAT

JUHÁSZ DEZSŐ

1. Mielőtt választott témám kifejtésére térnék, szeretnék néhány igazán rövid észrevételt tenni a magyar nyelvtörténeti kutatások jelen állásáról. Anélkül, hogy helyzetértékelésbe bocsátkoznék, örömmel nyugtázom, hogy a történeti nyelvészet ismét erősödőben van. Jól jelzik ezt a tényt az ilyen tárgyú tanácskozások és publikációk, amelyek több fórumon túlléptek az egyszeri alkalmon: a szegedi sorozat (A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei) után immár második „évadukba” léptek a Pázmány Péter Katolikus Egyetem vagy a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem konferenciái, amelyeken a tudományterületnek főleg az általános nyelvészeti kapcsolatait helyezik előtérbe. Az utóbbi három hungarológiai kongresszuson pedig több szekcióban is kiemelt helyre került a diakrón nyelvészet, különös figyelmet fordítva az időbeliséggel szimbiózisban vizsgált területi, társadalmi és kulturális tényezőkre. Ugyanez mondható el a névtörténeti kutatásokról is. Az emelkedő presztízsre további kedvező hatást gyakorol a dimenzionális szemlélet megerősödése, valamint az új elméletek, módszerek és a számítógépes nyelvészeti technológiai eljárások terjedése.

Ebben a dinamikusan változó közegben természetesen helyét keresi az évszázados múltra visszatekintő nyelvjárástörténet is. Előadásomban arra teszek kísérletet, hogy felhívjam a figyelmet a történeti dialektológiának egy lehetséges új részfejezetére, amelyet *interregionális nyelvjárástörténet*nek is nevezhetünk. A terminológiai megközelítés után szeretnék szólni – a teljesség igénye nélkül – e részterület kutatási céljairól, lehetőségeiről, forrásairól, a kapcsolódó módszerekről. Kitérek a magyar nyelvjárási régiók horizontális kapcsolatrendszerére, illetőleg egy konkrét példa erejéig történeti nyelvföldrajzi elemzést is végzek.

2. Mit is jelent tehát az *interregionális nyelvjárástörténet*? Mivel a szó szerkezet utótagja, a *nyelvjárástörténet* régóta ismert és elfogadott tudományos terminus, illetve kategória, itt és most inkább az *interregionális* jelző tartalmával célszerű foglalkozni, jöllehet a nyelvjárástörténet tudománya is korról korra módosul, modernizálódik. Az előtagot akár féltükörszóvá is alakíthatjuk: *régióközi nyelvjárástörténet*. Akár az előbbi (*interregionális*), akár az utóbbi (*régióközi*) terminusnál maradunk, a *régió* szót úgy használom ’nyelvjárásterület’ értelemben, hogy ennek denotátuma azon tíz vidék egyike, amelyet a *Magyar dialektológia* című kézikönyvben (Kiss szerk. 2001) már körülhatároltam és röviden jellemeztem (262–316). Ezek név szerint a következők: nyugat-dunántúli, közép-dunántúli–kisalföldi, dél-dunántúli, palóc, dél-alföldi, Tisza–Körös-vidéki, északkeleti, mezőségi, székely, moldvai. Az *interregionális nyelvjárástörténet* tehát származtatott terminus, illetve kategória, amely feltételezi egy *regionális nyelvjárástörténet* kialakítását is. Persze adódhat rögtön egy ellenvetés, hogy a nyelvjárástörténet „ab ovo” regionális, hiszen épp a nyelvi jelenségek térbeli megoszlásának diakrón aspektusaival foglalkozik. Maradjunk azonban annyira

ban, hogy minden nyelvjárási régiónak megvan – és elvileg meg is írható – a saját története, amely önálló kutatás tárgya lehet.

Készülhet tehát – ideális esetben – minden régiónak saját nyelvtörténeti leírása, akár századról századra, akár nyelvtörténeti korszakról korszakra haladva. Ettől természetesen még messze vagyunk, de támaszkodhatunk olyan szakirodalmi előzményekre, amelyek haszonnal forgathatók és részben mintának is tekinthetők. Közülük most a következőket emelem ki: Egriné Abaffy Erzsébet, *Sopron megye nyelve a 16. században* (1965), Gréczi-Zsoldos Enikő, *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században* (2007), Révai Valéria, *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon* (2010). A felsorolt monográfiák és összefoglalások azonban a történeti dialektológiának csupán az egyik ágát, az írott nyelvemlékekre építő filológiai nyelvjárástörténetet képviselik. Ez a klasszikusnak tekinthető vonulat azonban a 20. század második felében fokozatosan kiegészült egy másik, nem kevésbé fontos területtel, a történeti nyelvföldrajzzal. A kéttucatnyi kisebb-nagyobb magyar nyelvatlász olyan mennyiségű, mással nem helyettesíthető anyagot tett le a tudomány asztalára, amely bár szinkrón adatfelvételtől állt össze, megfelelő módszertan birtokában történeti-összehasonlító elemzésekre is alkalmas. Az elemzések jellege, kerete igen sokféle lehet, akár a regionalitás tekintetében is.

Felidézve és kiegészítve egy 2005-ös szegedi előadásom idevágó részét (Juhász 2006: 88–9), a nyelvjárásközi változások térbeli kereteiről nagyvonalakban a következőket mondhatom: „Ha a nyelvföldrajzot, illetve a geolingvisztikát (...) *térnyelvész*ként értelmezzük, joggal vezethetjük be a *nyelvföldrajzi tér* fogalmát és terminusát. A nyelvföldrajzi tér az a nyelvi, illetve nyelvjárási térség, ahol a vizsgálatra kiválasztott nyelvi folyamatok zajlanak, illetőleg tágabban: az a térség, ahol a folyamatok szempontjából releváns tényezők jelen vannak (a folyamatok keretét adják). A nyelvközi vizsgálatoktól most eltekintve a következő nyelvföldrajzi terekkel számolhatunk [ezúttal emelkedő nagyságrendben]:”

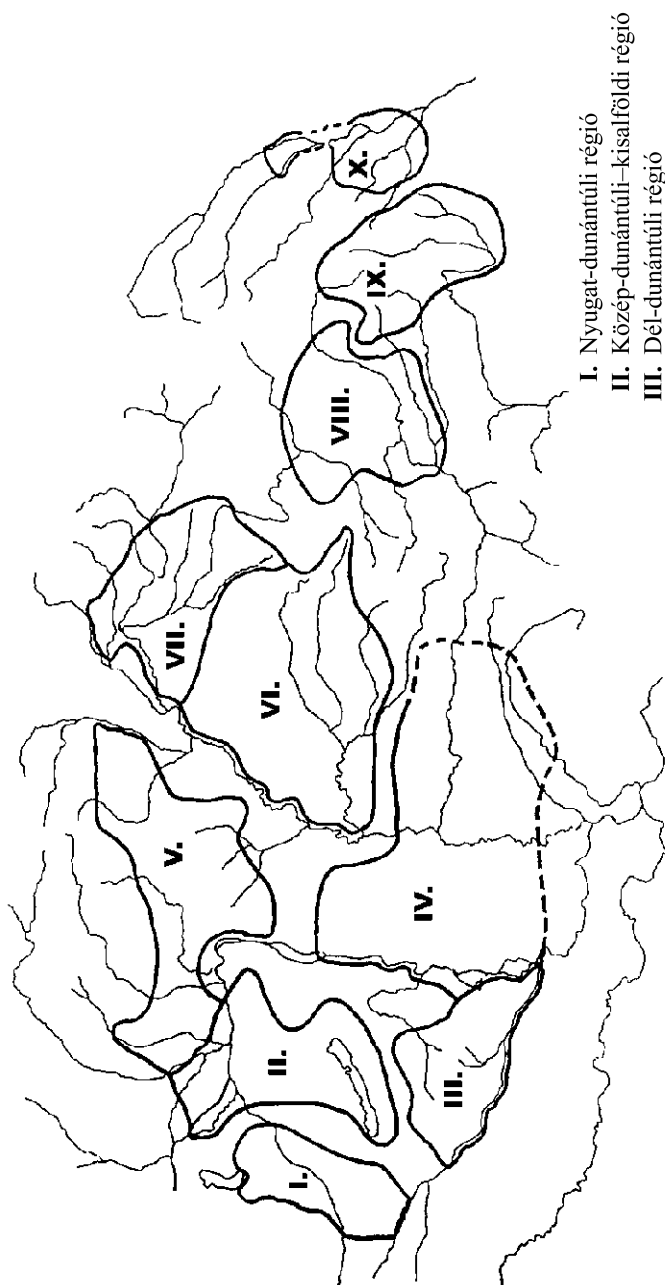
1. **Regionális** (vagy *régióbeli*) *tér*: az egy nyelvjárási régió belül megragadható állapotok, illetve itt zajló nyelvi események kerete.

2. **Interregionális** (vagy *régióközi*) *tér*: a két vagy több nyelvjárási régiót érintő állapotok és mozgások kerete.

3. **Szupraregionális** (vagy *régiók fölötti*) *tér*: az anyaggyűjtés és elemzés adottságainak függvényében lehet *országos* (határokon belüli) vagy *nyelvterületi*, azaz határokon átívelő.

3. Mostani előadásom tárgyát tehát a 2. pontban jelzett régióközi relációk szolgáltatják, amelyek tovább differenciálhatók *szomszédsági* és *migrációs* kapcsolatokra.

A) Jobban megközelíthető, transzparensőbb a **szomszédsági viszonyokból eredő kölcsönhatások** számbavétele. Minél több (azonnyelvi) régiószomszédja van egy nyelvjárástípusnak, feltehetőleg annál intenzívebb és annál változatosabb hatások érik. Elvileg minél központibb helyzetű egy régió, annál inkább esélyes a sokoldalú beágyazódásra. A valóságban azonban összetettebb a helyzet. Érdemes ebből a szempontból egy gyors szemlét tartani keletről nyugat felé haladva, támaszkodva nyelvjárásaink régiótérképére.

1. sz. térkép

A magyar nyelvterület nyelvjárási régiói

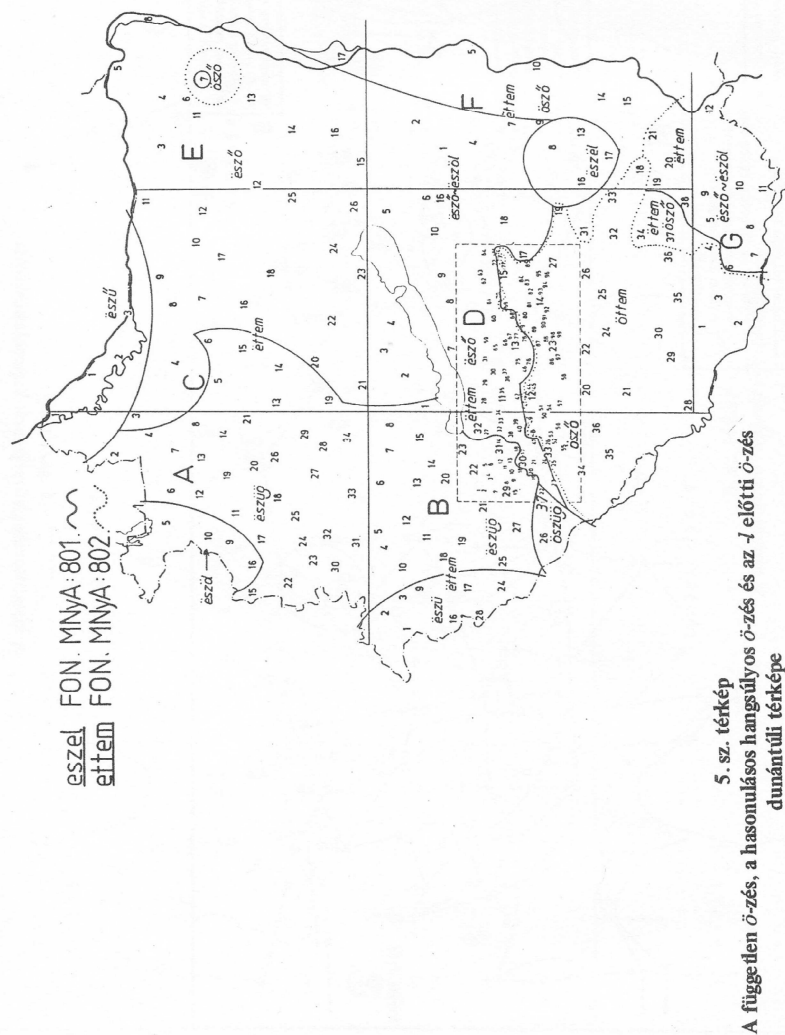
(Forrás: Juhász, in: Kiss szerk. 2001: Függelék, 5. melléklet)

- I. Nyugat-dunántúli régió
- II. Közép-dunántúli–kisalföldi régió
- III. Dél-dunántúli régió
- IV. Dél-alföldi régió
- V. Palóc régió
- VI. Tisza–Körös vidéki régió
- VII. Északkeleti régió
- VIII. Mezőségi régió
- IX. Székely régió
- X. Moldvai régió

a) Nyugati nyelvterület. A nyugat-dunántúli régió nagyobb részben a közép-dunántúli–kisalföldivel, kisebb részben a dél-dunántúlival érintkezik. A nyugat-dunántúlinak a dél-dunántúlitól való nyelvi távolságát nemcsak a kis érintkezési „felület” okozza, hanem a tipológiai különbség is: a dél-dunántúli típus a centrumában erősen *ö-ző*, és ahol a diftongálás jelen van, ott nem a nyitódó, hanem a záródó kettőshangzók dominálnak. Ellenben a közép-dunántúli–kisalföldre azt mondhatjuk, hogy a nyugat-dunántúlinak egy „szelídebb” változata: leginkább rá hasonlít, de a leglátványosabb jegyeit már vagy nélkülözi (pl. a diftongálást), vagy megvannak még e sajátosságok, de kelet – azaz a nyelvterületi centrum – felé haladva fokozatosan megszűnnek, például a nagyon nyílt, legelső nyelvállású *ä* (*käcskä*), *á* utáni *o-zás* (*házo*), explozív *gy-zés*, *ty-zés* (*dobgya*, *kaptya*). Érdekes viszont, hogy a közép-dunántúli és palóc viszonylatban a palóc mutatkozik gyengébbnek: több hatást fogad be, mint amennyit kibocsát. – A régiók elhatárolására, ütközőzónáinak kijelölésére a nyelvterület nyugati felén *A magyar nyelvjárások atlasza* (MNYA.) kínál megfelelő nyersanyagot, a regionális atlaszok közül pedig két olyan művet emelek ki, amelyek földrajzi elhelyezkedésüknél, kialakításuknál fogva mintegy nyelvjárási „kutatóárkot” hasítanak ki egy-egy izgalmas ütközőzónából: Király Lajos *Somogy–zalai nyelvatlását* (S–ZA.), amely a Nyugat- és Dél-Dunántúl határát, illetőleg Sándor Annának *Nyitra-vidéki atlaszát* (NyvA.), amely a nyugati palóc és a kisalföldi altípus határsávjának egy darabját térképezi fel a dialektológia eszközeivel. Mindegyik forrás nagyszerű lehetőségeket kínál történeti nyelvföldrajzi hatásvizsgálatokra is (l. pl. Király 1990; Juhász 2011). Szemléltetésül Király Lajos két térképét közöljük (91. és 92. oldal).

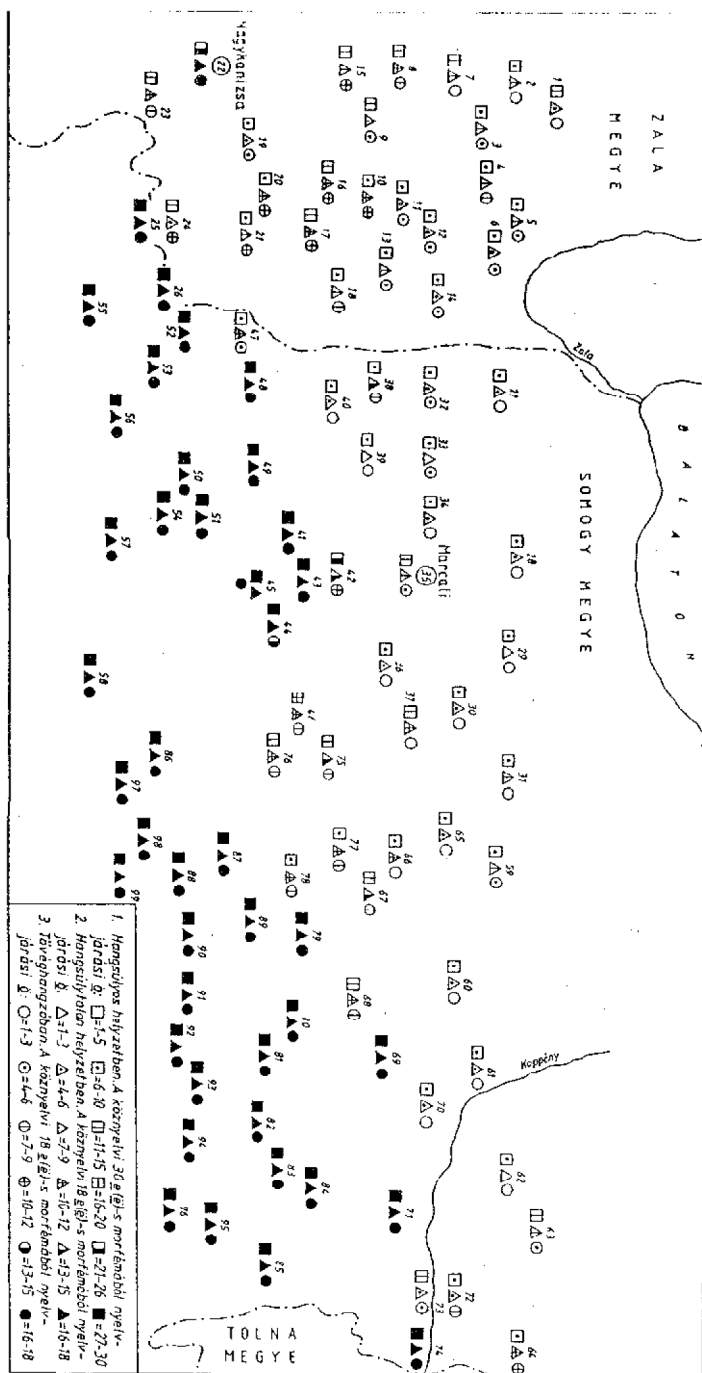
b) Folytatva a régiók területi kapcsolatainak madártávlati áttekintését, a **középső nyelvterület** regionális szomszédságairól kell néhány szót szólnunk. – Szerves és genetikusan történeti kapcsolata van a dél-alföldi régióval a dél-dunántúlival: mindkettő egy *ö-ző* alapnyelvjárásból eredeztethető, de a dél-dunántúli dunántúli, a dél-alföldi pedig alföldi regionális jegyekkel dúsult fel az idők folyamán. Az *ö-zés* legerősebb foka a Dél-Dunántúlon található, a Duna–Tisza közti terület ennél gyengébb képviselőt mutat, így a jelenség történeti góca feltehetőleg a Dunántúlon volt. Ez azonban csak kellő óvatossággal jelenthető ki, mivel a törökdúlás a dél-alföldi régió Árpád-kori eredetű lakosságát elsöpörte, és az újratelepítés után maga az *ö-zés* is csak részlegesen regenerálódott. – Némileg hasonló a helyzet a Tisza–Körös vidéki és az északkeleti régióval kapcsolatban. Az előző (tiszai) erősen különbözik az *í-zése* által az *ö-ző* dél-alfölditől, de genetikailag közel áll az északkeleti típushoz, mivel annak nyílt *e-zése* levezethető a szomszédos zárt *ë-zésből*, nyitódó *íé* diftongusai pedig a zárt *í-zésből*. A palóc az egyik legsemmelgyesebb régió, mivel néhány peremterülete kivételével nem *í-ző*, nem *ö-ző* és nem diftongáló, viszont közismert *á* – *ā* korrelációjával mégiscsak sajátos hangtani arculatot sikerült kialakítania. Ez azonban nem nyelvjárásközi, hanem valószínűleg nyelvközi hatás eredménye, amely belső erők hatására teljessé vált ki.

Figyelemre méltó a középső nyelvterületen a palóc, a tiszai és a dél-alföldi sajátosságok összeérése, majd kölcsönös visszahúzódnása, és egy új közép-magyarországi semleges zóna kialakulása a Budapest–Szolnok tengely mentén. Látható továbbá a nagy folyók (Duna, Tisza) régióformáló szerepe is: az erős, tendenciaszerű jelenségek átléphetnek ugyan rajtuk, de utána le is lassulnak, megtorpannak, elhalnak (l. pl. a tiszántúli *í-zés* és diftongálás kelet–nyugati terjedését és 20. századi izoglossáit).

2. sz. térkép

A független ő-zés, a hasonlósos hangsúlyos ő-zés és az -i előtti ő-zés dunántúli térképe
(Forrás: Király 1990: 66)

3. sz. térkép
 A független ö-zés összesítő térképe a S-ZA. alapján
 (Forrás: Király 1990: 67)

c) **A keleti nyelvterülethez** három nyelvjárási régió tartozik: a mezősegi, székely és moldvai. Ezek körülhatárolása és kölcsönhatásaik vizsgálata mindenekelőtt *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (RMNyA.) segítségével lehetséges, melynek kutatópont-hálózata sűrűségében megfelel a magyar nagyatlasz (MNYA.) magyarországi paramétereinek. A moldvai régióról önálló atlasz készült a 20. század közepén (MCsNyA.), de a kolozsvári egyetemen kéziratban megvan a székely nyelvatlasz is több részatlaszból felépítve (Marosszék, Csík-Gyergyó, Udvarhelyszék, Háromszék). Ezekből csupán a válogatott anyagot tartalmazó *Székely nyelvfeldrajzi szótár* (SzNySz.) jelent meg Budapesten, de már informatizált formában is kutatható (l. www.bihalbocs.hu). Az erdélyi és moldvai regionális atlaszokból főleg azok gyűjtői és szerkesztői készítettek esettanulmányokat, a romániai magyar nyelvatlasznak a történetiségre is kitérő hasznosítására Murádin László és jómagam mutattunk számos példát.

A keleti (romániai) magyar nyelvterület nemcsak amiatt kiemelkedő fontosságú az interregionális nyelvjárástörténet számára, mivel több nyelvjárási atlasz anyagával fedhető le, hanem amiatt is, hogy a szinkrón dialektológián kívül kedvező lehetőségeket kínál az írásos forrásokra építő nyelvföldrajzi vizsgálatokra. Ezen a téren kiemelkedő jelentősége van az *Erdélyi magyar szótörténeti tárnak* (SzT.), amely lokalizált levéltári és egyéb írott anyagot dolgoz fel (de csak megfelelő körültekintéssel használható dialektológiai célokra, erről később még szólok). Közismert dolog, hogy Szabó T. Attila először egy erdélyi oklevélszótárat kívánt megalkotni, amely főleg tulajdonneveket tartalmazott volna, később változtatott csupán a koncepcióján. Hagyatékában azonban jelentős kéziratok helynévgyűjtemény maradt fenn, amelyet Hajdú Mihály és tanítványai publikáltak 11 kötetben (EHA.); sőt a papír alapú, nyomdai kiadás után, illetőleg ezzel párhuzamosan egy helynévtörténeti adatbázis kiépítése is megkezdődött az Olló nevű programmal, amely Vargha Fruzsina Sára és Vékás Domokos nevéhez köthető. A térképezésre is alkalmas program ebben az adatbázisban mintegy negyedmillió névtörténeti adatot kezel. Báráth M. János PhD-értekezésében ennek az adatbázisnak a sokoldalú hasznosítását is illusztrálta, számos térkép és nyelvföldrajzi elemzés segítségével (l. Báráth M. 2010, itt további irodalom is).

A keleti magyar nyelvterület – tehát a Mezőség, Székelyföld és Moldva – a mondottakon kívül még azért is kedvező terep az összehasonlító dialektológiai kutatások számára, mivel sajátos elszigeteltség jellemzi. Az Erdélyi-medence olyan, mint egy jól elzárt nyelvföldrajzi „laboratórium”, amelyet körben a Keleti-Kárpátok és az Erdélyi-szigethegység kerít be, Moldva pedig olyan szigetrégió, amelyet teljesen körbefog – ill. normaváltoztatásával fölé is boltozódik – a román nyelv. Románia Magyarországgal határos alföldi sávja a szomszédos magyar nyelvjárásterületeket folytatja egészen a hegyek vonaláig, ezért külön jellemzése itt szükségtelen.

Annál inkább érdemes foglalkoznunk a két belső-erdélyi régióval, a Mezőséggel és a Székelyfölddel. Közvetlen szomszédsági kapcsolatban ezek nemcsak egymással vannak: a Mezőség a Szamos völgyén keresztül folyamatos kapcsolatot tartott a Tisza-vidéki magyarsággal, illetőleg az északkeleti régióval, de ez a népiségtörténeti és nyelvföldrajzi kontaktus inkább egy folyosón történő közlekedéshez hasonlítható, mint szélesen elhúzóódó érintkezéshez. Hogy a korai időkben a mezősegi magyarok vándoroltak-e át inkább a Felső-Tisza vidékére, vagy fordítva (a kölcsönös mozgásirány ugyanis kézenfekvő), még további vizsgálatot kíván. Ez azonban már egy új alfejezete az interregionális nyelvjárástörténetnek, amit migrációs háttérű jelenségmozgásnak, jelenségátvitelnek nevezhetünk.

B) A migrációs háttérű jelenségátvitelek közül is csak néhány, nagyobb jelentőségű, régióformáló hatásra térek ki – ismét nyugatról keletre haladva.

A dunántúli nyelvjárási régiók népiségtörténetileg inkább kibocsátók voltak, ezért nyelvföldrajzi szerkezetüket is alig bolygatta meg migrációs hatás. Nyelvjárásziget tehát

viszonylag kevés található bennük (l. mégis az Északkelet-Dunántúlon Páty, Sukoró, Sárszentmihály, vö. Szabó 1990: 69–103, ill. a Dél-Dunántúlon Kéty, Kakasd, Szárász, Hidas, vö. Balogh 2001: 322). Az ellenpéldák közül ezúttal a Szombathely szomszédságában található Farkasfát említem (ŐHA. 6. kutatópont), amely záródó kettőshangzóival látványosan elkülönül a környezetétől, pl. *kó^udis*, *szeké^r*, *szőⁱ* (ŐHA. 19, 68, 79). A muravidéki Hetés Árpád-kori nyelvjárássziget lehet, amely *ö*-zésével, különös archaizmusaival és archaikus neologizmusaival (regionális innovációival) nyelvjárási zárványt alkot. A tolnai, baranyai magyar nyelvjárásszigetek újabb keletűek, a 20. században ide költözött bukovinai székelek és moldvai csángók a nyelvjárási asszimiláció előrehaladott stádiumát mutatják. Hasonló a sorsa az Árpád-kori székely telepítésből megmaradt északnyugati és északi *ö*-ző szigeteknek is (Szenc környéke, abaúji *ö*-ző települések), azzal a különbséggel, hogy a nyelvjárási asszimiláció a kisebbségi helyzetből eredő nyelvi asszimilációval is társul (elszlovákosodás).

Migrációs szigetek minden régióban vannak, ezek többségéről jó összefoglalást kapunk Szabó József könyvében (Szabó 1990). Amint arra már utaltam, régióformáló nagyszabású migráció a Dél-Alföldön zajlott le, a 18. században, főleg palóc, alföldi és dunántúli területekről kiindulva, így az itteni nyelvjárások meglehetősen kevert, tarka képet mutatnak. Ami a Mezőséget és a Székelyföldet illeti, abban megegyeznek, hogy – bár különböző időben – jelentős népességet bocsátottak ki Moldvába, így ez a Kárpátokon kívüli régió két erdélyi nyelvjáróterület kibocsátó aktivitásának köszönheti létét és nyelvjárási alapvonásait. Számos tanulmány próbál arra a kérdésre válaszolni, hogy kik és honnan jöttek a csángók, illetve mit őriztek meg nyelvjárási gyökereikből, és a nyelvi rendszerük mely pontjain újítottak – beleértve a román nyelvi hatásból eredő változásokat is. A moldvai magyarok első hullámai a Mezőségről érkeztek a 14. században (vö. Benkő 1991: 38–40), de az idő előrehaladtával egyre inkább a szomszédság szempontjából fontosabb Székelyföldről vándoroltak ki telepések, és a regionális kapcsolattartás is ebben az irányban volt a legaktívabb.

4. Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén már több évtizede élénk nyelvföldrajzi és nyelvjárás-történeti kutatások folynak – részben a már megjelent nyelvatlaszok integrálásával és elemzésével, illetőleg írott nyelvi korpuszok bevonásával, sőt az Új magyar nyelvatlasz (ÚMNYA.) munkálataival is. A 20. század második felében készült nagyobb és kisebb nyelvatlaszok – MNyA., RMNyA., regionális atlaszok – után a fél évszázaddal későbbi állapotot rögzítő ÚMNYA. eleve kínálja a követéses és egyéb dimenzionális összehasonlító vizsgálatot. Ezzel azonban messze nem merítettük ki a lehetőségeinket, hiszen az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (EHA.) számítógépes feldolgozása mellett történt próbálkozás a SzT. bizonyos szócikkeinek nyelvföldrajzi ábrázolására is. Bárh János és Vargha Fruzsina Sára a közelmúltban különböző konferenciákon fel is vázolták ezeknek a szótáraknak, névgyűjteményeknek és a belőlük készült adatbázisoknak a történeti nyelvföldrajzi hasznosítási lehetőségeit.

A történeti szó- és névanyag azonban sokkal heterogénebb, mint a népnyelvi atlaszok nyelvi állománya, tehát felhasználásuk, értékelésük megfelelő módszertant kíván. Ennek részletezésére itt nincs módom, csupán néhány fontos tényezőre hívom fel a figyelmet. Már Benkő Loránd is utal klasszikussá vált nyelvjárástörténetében (1957: 35–44) a következőkre: minél régebbi egy nyelvemlék, általában annál több nehézségbe ütközik a lokalizálása és szerzőhöz kötése. Ha sikerül is a szerzőség kiderítése, további problémát okoz a nyelvi életrajz elkészítése, hiszen az író születési helyének megállapításán kívül lényeges mozzanat a tartózkodási helyek és időtartamok meghatározása és az adott helye-

ken érvényesülő nyelvi, nyelvjárási és kulturális hatások számbavétele. A nyelvemlékekben megfigyelhető nyelvi ingadozások, kettősségek okai között szerepelhet a regionális nyelvjárás-keveredés, az emlék másolat volta (a másoló/k/ nyelvállapotának kisebb-nagyobb mértékű keveredése az eredeti szövegével), a diktált szövegek esetében a „fej” (diktáló) és „kéz” (íródeák) nyelvjárási eltérései, a nyomtatott emlékekben a szerző és nyomdász nyelvállapotának különbözősége, illetve a nyomdászok eltérő viszonya az általuk kiadott kézirat-hoz (vö. még Juhász 2002: 169–70, 2011b: 62–4). A történeti szociolingvisztika irányába vezet, de már a nyelvjárás-történeti munkák is komolyan foglalkoznak a nyelvi norma hatásával a szerzőkre, másolókra és nyomdászokra (vö. Benkő 1957: 39–42).

A Szótörténeti tár nyelvjárás-történeti forrásértékét taglalva Zsemlyei Borbála még a következőkre hívja fel a figyelmet (2007: 250): „A hivatalos iratokkal azért is kell óvatosan bánnunk, mert adott sablonok alapján készültek. A végrendeletek például nem minden esetben megbízhatóak – hasonlóan más hivatalos irattípushoz –, hiszen kialakult kezdő- és záróformákat tartalmaznak, amelyeket az íródeákok készen kaptak, így ez az egyéni/helyi nyelvhasználat vizsgálhatóságát gátolja. Ehhez társul az a nehézség is, hogy gyakran bizonyalmat okozhat az író személyének azonosítása, mert sokszor – tanúvallomási jegyzőkönyvek esetén – a számos aláíró tanú közül nehéz eldönteni, hogy ki volt a szövegező. [...] A végrendeletekkel szemben a tanúvallomási jegyzőkönyvek hitelesebb forrásnak bizonyulnak, ugyanis a tanúvallomásokat rögzítő jegyzőkönyvek követelménye volt, hogy a tanúk vallomását híven, szó szerint rögzítsék [...]. Tulajdonképpen ezek a szövegek állnak legközelebb a beszélt nyelvhez. [Bekezdés.] A fenti problémák mellett a SzT. esetében még egyet figyelembe kell vennünk. Mégpedig azt, hogy – a hatalmas adatmennyiség ellenére – az adalékok nem oszlanak meg arányosan. Jóllehet a szerkesztői elvek között szerepel, hogy egy címszó alá lehetőleg olyan adalékokat kell besorolni, amelyek a teljes nyelvterületet lefedik, többségük mégis Kolozs, Szolnok-Doboka, Maros-Torda és Udvarhely megyei levéltárakból került elő, és sokkal kevesebb más megyéből. Tehát világos, hogy nyelvfeldrajzi kutatásokat történeti anyagon csak kellő óvatossággal lehet végezni.”

Nem véletlen tehát, hogy a SzT. vagy EHA. adataiból generált térképek sokkal heterogénebb, elmosódottabb nyelvfeldrajzi képet mutatnak, mint a 20. századi falusi, paraszti nyelvjárásokat rögzítő nyelvatlaszok. Ez utóbbiak homogenitásához a szociolingvisztikailag jól megválogatott adatközlői körön túl a kérdőív nyelvjárási tematizáltsága, a kiképzett terepmunkások által végrehajtott szakszerű gyűjtés és adatrögzítés is hozzájárul. Előadódhat tehát olyan paradox helyzet, hogy a 20. században gyűjtött atlaszokból biztonságosabb nyelvfeldrajzi következtetéseket lehet levonni például a 18. századi nyelvjárási táji megoszlásra, mint a korabeli írott forrásokból, feltéve ha az aszcendens módszert kellő körültekintéssel alkalmazzuk. (Más kérdés az, hogy a mindenkori nyelvi valósághoz nemcsak a nyelvjárások tartoznak hozzá.)

Tanulságosak azok az első próbálkozások, amelyek a különböző adatbázis-típusokból készített térképeket hasonlítják össze. Példaként Vargha Fruzsina Sára egyik idevágó tanulmányának két térképmellékletét iktatom ide (Vargha 2011), majd a két nagyatlaszból készített integrált áttekintő térkép következik.¹ Ezek interregionális mozgások diakrón kikövetkeztetésére is alkalmasak, ha figyelembe vesszük a már említett megszorításokat.

¹ Ez is Vargha Fruzsina Sára munkája, köszönöm a hatékony segítségét.

Mindenekelőtt idézem Vargha Fruzsina Sára kommentárját (Vargha 2011: 3): „A *kecskegida* lexikai változatait három nyelvjárási adattár, »A romániai magyar nyelvjárások atlasza« (a továbbiakban RMNyA.), »A moldvai csángó nyelvjárás atlasza« (MCsNyA.) és a »Székely nyelvöldrajzi szótár« (SzNySz.) adataiból készített integrált térképen láthatjuk (1. térkép). A *kecskefiú* változat elszórtan fordul csak elő az adatokban, nagyobb moldvai elterjedtsége Moldván belül zajló folyamat eredménye lehet, a különböző eredetű nyelvjárások kölcsönhatásával magyarázható (bővebben Vargha 2007). A Székelyföldön és Moldvában leggyakoribb (*kecske*)*olló* a Mezősége és attól nyugatra már nem használatos, ott a *gidó* a jellemző változat. Összevetve az 1. térképet az 'ellik a kecske' jelentésű lexémák földrajzi elterjedtségével (1. RMNyA. 488.), az *ollózik* változat határát valamivel nyugatabbra, a Mezősége találjuk meg, vagyis az igében valamivel nagyobb az *olló* földrajzi elterjedtsége. A két térképlap összevetése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az igei formában terjedőben volt az *olló* a RMNyA. adatfölvételének időpontjában.” (Vargha Fruzsina Sára 2007-es tanulmányában részletesebben is vizsgálja ezt a kérdést, az állatok kicsinyeit megnevező nyelvjárási szavak összefüggés-hálózatában.)

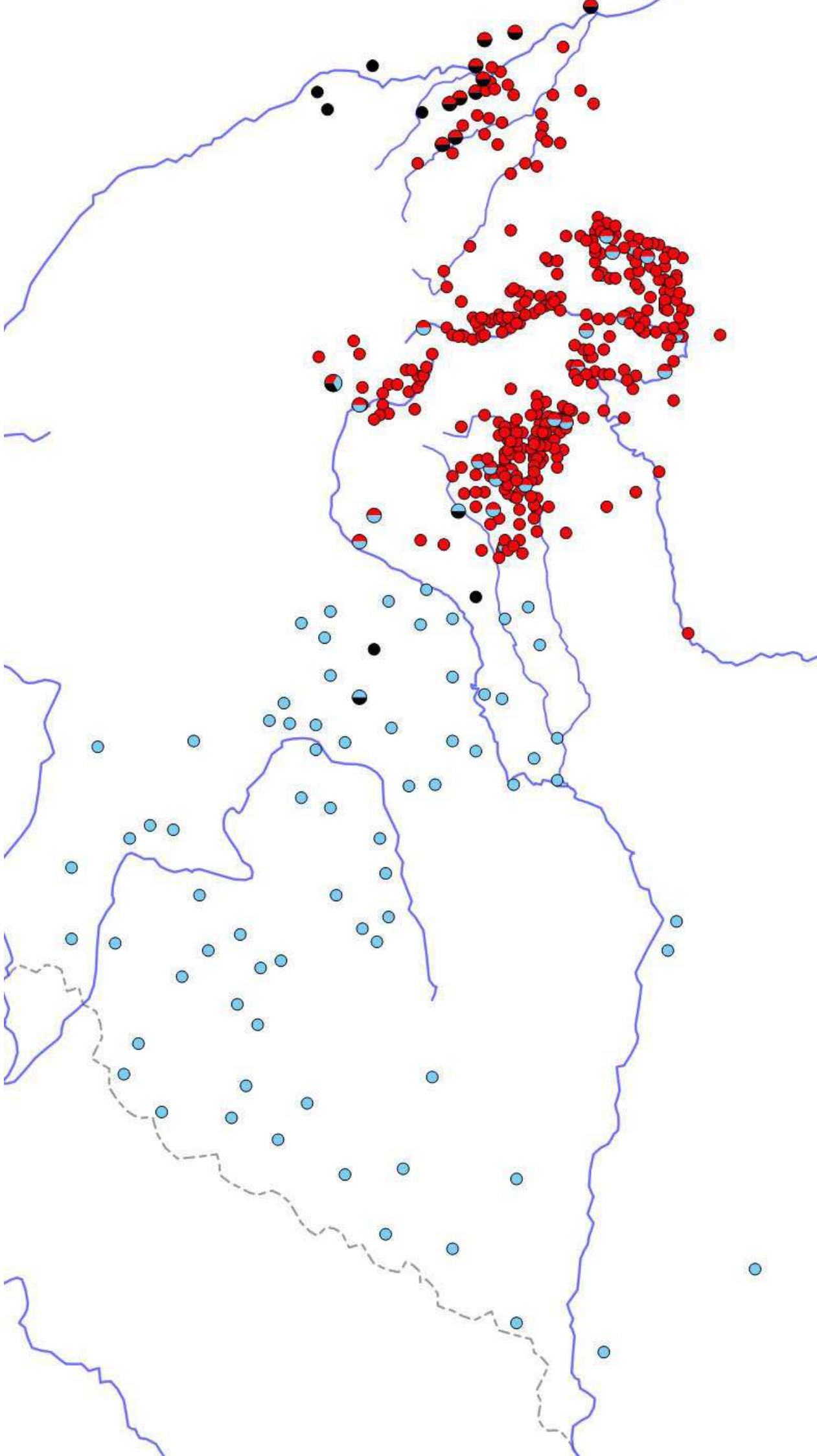
5. A 'kecskegida' jelentésű szavak történeti nyelvöldrajzi mozgását hang-, alak- és szótörténeti tekintetben is érdemes az egész nyelvterületre kiterjedően vizsgálni. A folyamatok három nyelvatlasz és a SzT. adatai alapján véleményem szerint – nagyvonalakban – a következőképpen rekonstruálhatók (a felhasznált atlaszlapok: MNyA. 348. *gida*; RMNyA. 484. *kecskegida*; MCsNyA. 393. *gödölye*²):

Feltehetőleg már a honfoglaló magyarság is több szóval tudott utalni a kecskegidára, így akár egy nyelvjárásán belül is volt mód morfológiai és lexikai alternánsok használatára.

1. Az állatok kicsinyeit kifejező tájnyelvi szavak jelentésbeli és morfológiai típusjegyeit figyelembe véve minden nyelvjárásban használhatták például a *kiskecske* (~ *kicsinkecske*, 1. pl. MNyA. Cssz. 2., 4. stb.) jelzős megoldást. A *kis* (~ *kicsi*, *kicsiny*) jelző egyébként más ide tartozó nyelvjárási szó előtt is megjelenhetett, de nem azonos valószínűséggel. Leginkább a *gida* és változataival együtt adathozható: *kisgida*, *kisgëda*, *kisgidó*. Ezeknek a nyelvöldrajzi felbukkanása elég változatos, többnyire más, tipikusabb szavak mellett kínálnak alternatív megoldást. A *kiskecske* tömörszerűen, főváltozatként a nyugati palócban és a Kisalföld északi felén figyelhető meg, de számottevő a jelenléte még a keleti palócban és az északkeleti nyelvjárásokban is. – A *kis* jelzőssel azonos funkciójú az alkalmas felbukkanó *-cske* kicsinyítő képzős származék: *kecskecske* (MNyA. F-13, 17: a Bukovinából áttelepült tolnai és baranyai székelyes nyelvjárásszigeteken).

2. Ugyancsak általánosan alkalmazható volt az 'állat utóda' jelentésű utótagokkal alkotott összetétel: *kecskefi*, *kecskefiú*, *kecskekölök* ~ *kecskeköjök*. Közülük a *kecskefi*, *kecskefiú* érdemelnek külön figyelmet, mivel 20. századi ritkaságuk ellenére az ómagyar nyelvben szélesebb körű lehetett a használatuk. Már csak a legarchaikusabb, többnyire elszigetelt helyzetű nyelvjárások, nyelvjárásszigetek jelzik ennek a típusnak a nyomát, például a burgenlandi Alsóór (MNyA. Au-3), a mezősi Feketelak, Nyárádkarácson, Kibéd (RMNyA. F-11, L-11, M-5), az északi csángó Szabófalva (RMNyA. H-1; MCsNyA. 69), Kelgyest, Belusest (MCsNyA. 68, 74), déli csángó Bogdánfalva, Trunk, Ketris,

² Az MCsNyA. adatainak nyelvöldrajzi megoszlása a 4. számú térképen követhető, a teljes nyelvterületet ábrázoló 6. térképen a kicsinyítési arányok miatt a szimbólumok összefolytak volna, ezért Moldvát csak az RMNyA. 4. itteni kutatópontja képviseli. A kép teljessége érdekében azonban ezt a régiót sem hagytam ki a kommentárból.

● (kecske)olló, kecskolló, kecskeló

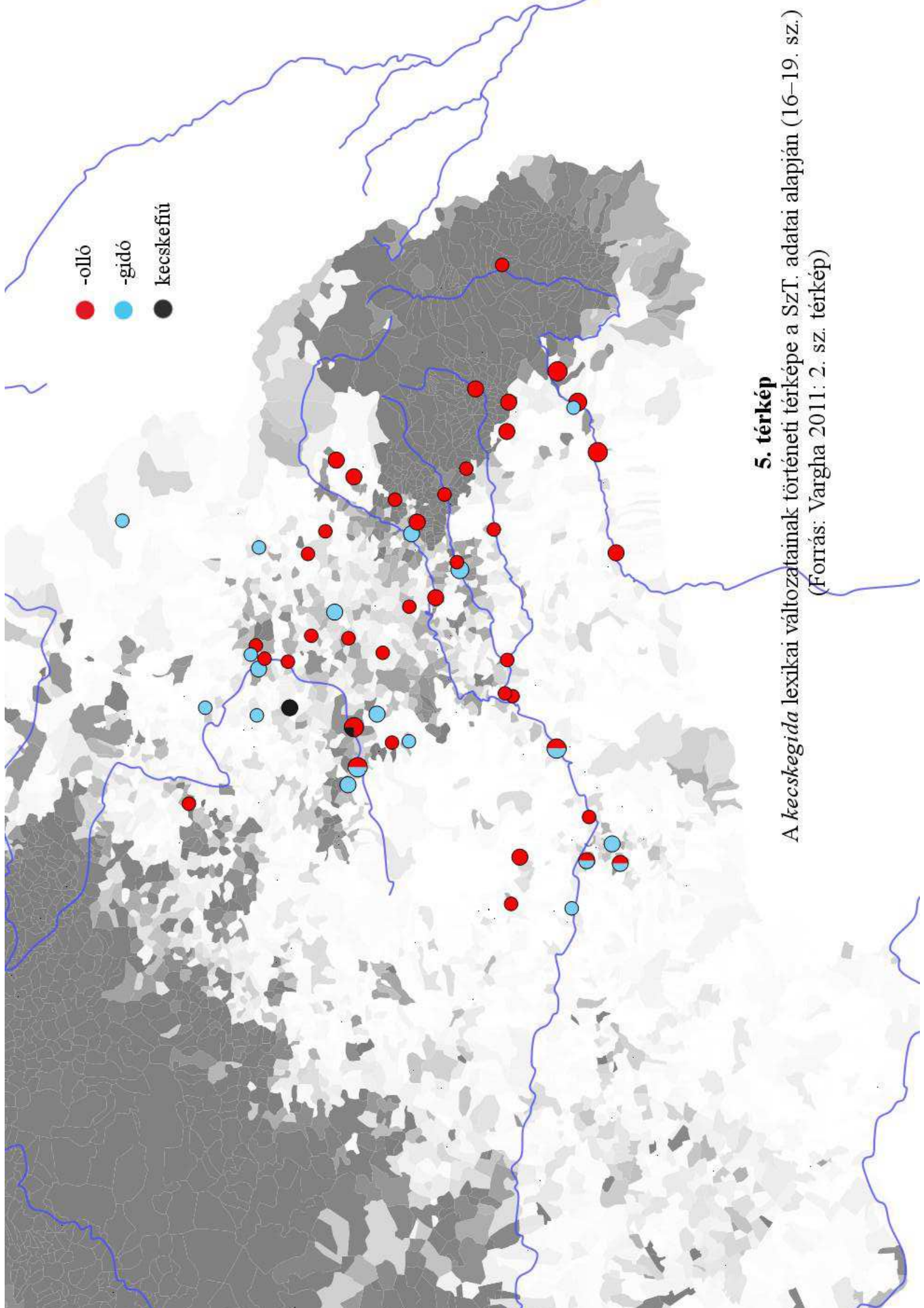
● gidó

● kecskefiú

4. térkép

A *kecskegida* lexikai változatainak nyelvjárási térképe a romániai magyar nyelvjárásokban

(Forrás: Vargha 2011: 1. sz. térkép)

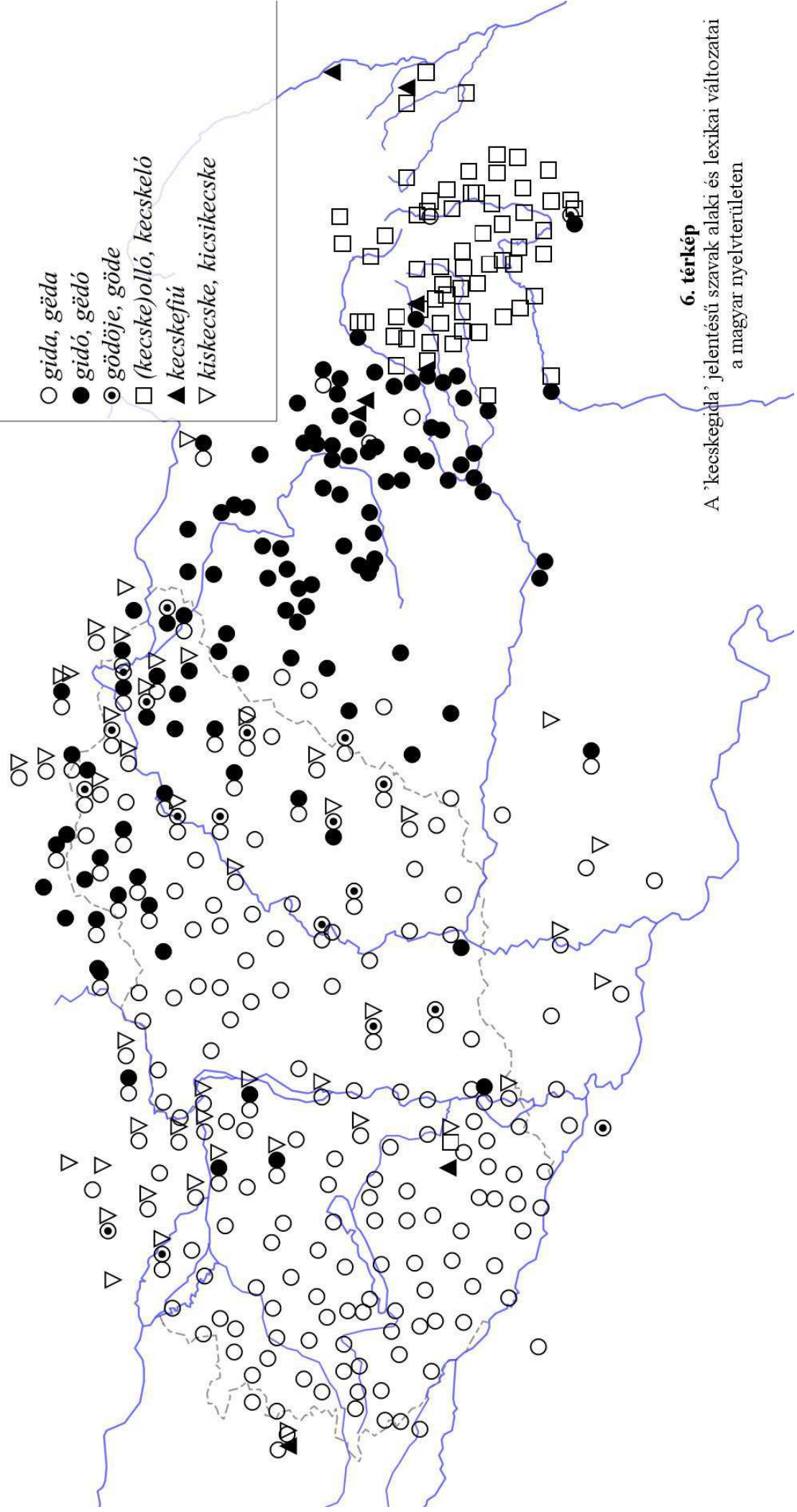
5. térkép

A *kecskegida* lexikai változatainak történeti térképe a SZT. adatai alapján (16–19. sz.)

(Forrás: Vargha 2011: 2. sz. térkép)

gida

MNyA. 348., RMNyA. 484.

Lujzikalagor stb. (MCsNyA. 1, 18, 19, 22). Moldvában intraregionális szomszédsági kölcsönhatások révén néhány átmeneti nyelvjárású és székelyes kutatóponton is felbukkan változatként a *kecskefiú* lexéma, pl. Lészpeden (MCsNyA. 25) és Pusztinán (RMNyA. N-2, MCsNyA. 28). A régió déli csücskében található Ploszkucény (MCsNyA. 43) az északi csángó területről származó nyelvjárásziget, itt is megvan a szó, de a környező székelyes nyelvjárások hatására a *kecskeolló*-val párban. – A moldvai *kecskefiú* forrása a Mezőség volt, ahol a középkorban még ez lehetett a domináns forma. A Moldvába innen kitelepülők ezt honosították meg a Szeret folyó vidékén a 14–15. században. A később uralkodóvá vált mezőségi *gidó*-nak Moldvában nincs nyoma (nyilván azért, mivel az csak a 15–16. században terjedt el a Mezőségen). A másik tipikus moldvai lexémát, a *kecskeolló*-t a később, több hullámban ide érkező székelyes hozták magukkal (az *olló*-ról l. még alább a 6. pontban). A közép- és újmagyar korban ennek a két szónak kellett megosztoznia a régióon belül. Az északi csángók megőrizték a *kecskefiú*-t, a székelyes csángók a *kecskeolló*-t, a kevert nyelvjárást déli csángóban és néhány székelyes kutatóponton pedig mindkét szó használatossá vált.

3. A magyar nyelvterületen a legszélesebb körben a *gid-* ~ *gød-* ~ *göd-* állathívgató-hangutánzó tövekből alakult morfematikai és hangtani variánsok terjedtek el, melyek *-a* ~ *-ó* ~ *-u*, ~ *-e* alakú képzőkkel társultak. Ezek a toldalékok ma – ha az alaki tagolhatóság még fennáll az adott beszélőközösségben – funkcionális alapon leginkább kicsinyítő képzőként értékelhetők (a TESz. és EWUng. is óvatosan erre a megoldásra hajlik), de eredetük szerint inkább folyamatos melléknévi igenévképzők, mivel az onomatopetikus tövek tipológiai és nyelvtörténeti szempontból zömmel verbális jellegűek, a felsorolt képzővariánsok pedig tökéletesen megfelelnek a régi magyar folyamatos melléknévi igenévképzők ómagyar kori alakváltozatainak (l. TNyt. I: 323–6). Ha e képzők alaktörténetéből indulunk ki, akkor az *-a* (< *-á*) variánsat tekinthetjük a legarchaikusabbnak, amely fonetikai okokból a veláris és palatális jegyeket egyaránt felmutató *i-s* tövekhez járult. A 'kiskecske' fogalmának legáltalánosabb, földrajzilag is legszélesebb körben elterjedt megjelenítője tehát a *gida*, amely a Nyugat-, Közép- és Dél-Dunántúlon domináns, sokhelyütt kizárólagos forma. A nyelvterület közepén, a Tiszát követő széles sávban, valamint a palóc régióban *i > ē* nyíltabbá válás következett be a töben: *gida* > *gēda*. E hangtani változás nyugati ütközőzónája a tágabban értelmezett Duna mente.

4. Az *-a/-e* igenévképzőt időben az *-ó/-ő* (~ *-ú/-ű* > *-u/-ü*) követte; feltehetőleg ennek realizációi a *gidó* ~ *gödó*, *gidu* ~ *gēdu* változatok, amelyek a keleti palócban, az északkeleti régióban, a Tiszántúl középső részén és a Mezőségen terjedtek el, ahol – mint azt említettük – a *kecskefi(ú)* lexémát szorították háttérbe. Az *u-s* formák az északkeleti régió sajátjai, és vagy zártabbá válással keletkeztek (*ó* > *ú*, majd rövidüléssel *u*), vagy az *ó*-nak is előzményül szolgáló *o*" típusú labiális utótagú kettőshangzóból monoftongizálódtak. A *gidó* ~ *gödó* nyelvföldrajzi gócpontja tehát az északkeleti régió a keleti palóccal kiegészülve. A *gidó* innen hatolt be az erdélyi vidékekre a Szamos völgyén keresztül.

5. A *gød-* tönek létrejött szórványosan labializálódott *göd-* változata is, amely már oly mértékben eltávolodott a velaritási jeggyel is bíró *i-s* tötől, hogy a hangrendi harmóniában neki megfelelő *-e* képzőt vette fel: *göde* (pl. MNyA. Csz. 2, M-11). A *göd-* tö azonban jellemzőbben a *gödöle* ~ *gödölye* ~ *gödöje* derivátumban lexikalizálódott, amelyben az eredeti *-l* feltehetően gyakorító igeképző, az *-e* pedig az archaikus *-a* képző hangrendi párja. Az *-ő* alakú „modernebb” igenévképzőt többek között a *Gödöllő* helynév (< *Gödöllő* szn.?) őrizte meg az utókor számára. (Bár bizonytalanul, de ezt a közszót teszi fel Kiss Lajos is előzményül helynév-etimológiai szótárában, l. FNESz. 1: 525 *Gödöllő* a.). A *gödölye*-k

jellemző előfordulási helye a Tiszántúl, de megvan a keleti palócban és a Duna–Tisza köze egy részén is.

6. A legkarakterisztikusabb nyelvföldrajzi jellemzőkkel az *olló* (~ *kecskeolló*) rendelkezik. Ez ugyanis tipikus székely tájszó, a székely nyelvjárási régión kívül a tájatlaszokban csak a Mezőség keleti, érintkező sávjában és Moldvának a székely migránsok által betelepült részein fordul elő. Ötörök eredetű jövevényszó, de máshol, ahol a székelyek középkori nyomai kimutathatók – érdekes módon – nem bukkan fel. Joggal feltehető tehát, hogy a magyar nyelvnek ez a szava olyan honfoglalás előtti nyelvjárási átvétel, amely csak egyik etnikai csoportunk dialektusában honosodott meg, és később sem tett szert széles körű ismertségre: csak a szomszédsági és korlátozott mértékű migrációs terjedése figyelhető meg. A mezősegi visszaszorulásához az is hozzájárulhatott, hogy a regionális normaváltozat a *gidó* megerősödését támogatta (l. Vargha 2011 oszlopdiaagramját, amely a SZT. adatai alapján századról századra követi az *olló* megszaporodását, majd részleges visszaszorulását, ill. a *gidó* előretörését az erdélyi írásbeliségben).

Az ilyen jellegű esettanulmányok kiterjeszthetők nagyobb jelenségkörökre is a hangtan, alaktan, lexika, jelentés-területén.

HIVATKOZÁSOK

- Balogh Lajos 2001: A nyelvjárásszigetek, in Kiss szerk. 2001: 316–24.
- Báráth M. János 2010: *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- Benkő Loránd 1991: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből, MNyTK. 188. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Egriné Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EHA. = Szabó T. Attila *Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése* 1–11. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2001–2010.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*, Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei, in Kiss szerk. 2001: 262–316.
- Juhász Dezső 2002: Nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika. Tudományszemléleti kérdések, in Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet*, Debrecen – Jyväskylä, Jyväskyläi Egyetem – Debreceni Egyetem, 165–72.
- Juhász Dezső 2006: Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. 2005. április 21–22.*, Szeged, JATE, 87–100.
- Juhász Dezső 2011a: Történeti nyelvföldrajzi megjegyzések a Nyitra-vidék magyar nyelvjárásaihoz, in Kozmács István – Vančóné Kremmer Ildikó szerk.: *A csitári hegyek*

- alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére, Nyitra, Arany A. László Társulás – Konstantin Filozófus Egyetem Közép Európai Tanulmányok Kara, 81–6.
- Juhász Dezső 2011b: Dimenzionális nyelvészet, in Balázs Géza szerk.: *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Budapest, Inter, 61–4.
- Király Lajos 1990: *Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon*, MNyTK. 186. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- MCsNyA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza 1–2*. Szerk. Gálffy Mózes – Márton Gyula – Szabó T. Attila. MNyTK. 193. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1991.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris Kiadó.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza*. A munkaközösség vezetője Bárczi Géza. A Magyar Nyelvatlasz munkaközösségének közreműködésével szerkesztette Deme László és Imre Samu. I–VI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1976.
- NyvA. = Sándor Anna 2004: *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*, Pozsony, Kalligram.
- ÖHA. = Végj József 1959: *Órségi és hetési nyelvatlasz*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Révai Valéria 2010: *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI*. Anyagát gyűjtötte és a kéziratot összeállította Murádin László. Szerkesztette és a kiadást előkészítő munkacsoportot irányította Juhász Dezső. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- S–ZA. = Király Lajos 2005: *Somogy–zalai nyelvatlasz*. MNyTK. 223. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Szabó József 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek*, Békéscsaba – Kecskemét – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- SzNySz. = *Székely nyelvföldrajzi szótár*. Összeáll. Gálffy Mózes – Márton Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár. I–XIII*. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Szerk. Szabó T. Attila és munkatársai. Bukarest – Budapest–Kolozsvár, Kriterion – Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-egyesület, 1975–.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMNyA. = *Új magyar nyelvjárás atlasz*. Szerk. Kiss Jenő. Adatbázis és készülő nyelvatlasz az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén, Budapest.
- Vargha Fruzsina Sára 2007: Állatok kicsinyeinek megnevezése a keleti magyar nyelvjárásokban, in Hoffmann István – Juhász Dezső szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*, Debrecen – Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 237–48.
- Vargha Fruzsina Sára 2011: Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” nyelvföldrajzi felhasználhatósága. Kézirat.
- Zsemlyei Borbála 2007: Kicsinyítő képzők földrajzi elterjedése az erdélyi régiségben, in Hoffmann István – Juhász Dezső szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen – Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 249–57.